

A KISEBBSÉGI NYELVI JOGOK SZÜKSÉGESSÉGE: NÉHÁNY ELMÉLETI ÉS NEMZETKÖZI JOGI MEGFONTOLÁS

NEED FOR MINORITY LANGUAGE RIGHTS: SOME THEORETICAL AND INTERNATIONAL LEGAL CONSIDERATIONS

Kardos Gábor

egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
kardos@ajk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A nyelv hidálja át az egyén izolációját a társadalomban, és döntő szerepet játszik az emberi *méltóságban*. Ezért indokolt az anyanyelvhasználat emberi jogként történő védelme. A nyelv a kulturális különbségek és a *közösségi önazonosság* egyik legfontosabb megjelenítője. Ezért az anyanyelvhasználatot kisebbségi jogként is védeni kell. A nyelvek az *emberiség kulturális örökségének részét képezik*. Így azok a nemzetközi kulturális örökségvédelem tárgyai. A nyelvi jogok elismerésének indoka a jogegyenlőség helyes értelmezése és a sokféle közösségek megőrzése is. Mivel az általános emberi jogok kisebbségi nyelvi részjogai túl szűken értelmezettek lehetnek, illetve elmaradhat ezeknek a részjogoknak az elismerése, a kisebbségi nyelvi jogokat, a belőlük eredő részjogosítványokat és az állami kötelezettségeket pontosan megfogalmazó *kifejezett* védelemre van szükség a nemzetközi jogban.

ABSTRACT

Language bridges the isolation of the individual and plays a crucial role in human *dignity*. This is why the protection of mother tongue use as a human right is justified. Language is a marker of cultural difference and *community identity*. Thus, the use of mother tongues must also be protected as a minority right. The languages are part of the *cultural heritage of humanity*. They are therefore the subject of international protection of cultural heritage. The rationale for recognizing language rights is the correct interpretation of *equality of rights* and the *preservation of diverse communities*. Minority language sub-rights of general human rights may be interpreted too narrowly, their recognition may be denied, and the state obligations arising from them are not clearly formulated. That is why it is necessary to ensure their explicit protection and clear formulation in international law.

Kulcsszavak: kisebbségi nyelvi jogok, jogbölcselet, politikai filozófia, nemzetközi jog

Keywords: minority language rights, legal philosophy, political philosophy, international law

„Nem az modern, ami divatos, nem is az, ami új, hanem csakis az a gondolat, melynek fényénél mindabból a hatalmas tapasztalati kincsből, amelyet az emberiség egészen a legmaibb jelenig összegyűjtögetett, a lehető legtöbb probléma válik érthetővé, vagy áttekinthetővé, vagy legalább – láthatóvá.”

(Mátrai László, 1938, 7.)

A NYELVEK, NYELVHASZNÁLAT ÉS NYELVI JOGOK, AZ EGYES VÉDELMI FORMÁK INDOKOLHATÓSÁGA

A nyelvhasználat az *emberrel veleszületett képesség*, és számára a kommunikáció legfőbb eszköze, mindez már önmagában indokolja a védelmét (Pupavac, 2006, 61.). A nyelv eszköze az objektív világ megnevezésének, az emberi kommunikációnak, de a társadalmi dominanciának is (Bourdieu, 1991, 165.). Egy kanadai bírósági döntés arra is rámutat, hogy a nyelv hidalja át az egyén izolációját a társadalomban, és a nyelvi jogok döntő szerepet játszanak az emberi létezésben, fejlődésben és méltóságban (A Manitoba-ügy, 1985, 744.). Ennek az antropológiai megközelítésnek logikus következménye az anyanyelvhasználat *emberi jogként* (is) történő védelme.

A nyelv a *közösségi identitás* egyik legfontosabb megjelenítője is. Ezt az Állandó Nemzetközi Bíróság akként ismerte el, hogy egy kisebbségi közösséghez tartozókat – többek között – a saját nyelv a szolidaritás érzésében egyesíti, azaz a céllal, hogy megőrizték hagyományaikat, és kölcsönösen segítsék egymást (A Greco-Bulgarian-ügy, 1930).

A nyelv az identitás létrehozására és kifejezésére szolgál, megkülönbözteti az azt használókat másoktól. Azaz a kulturális különbségek és az identitás jelölőjeként működik, amely utóbbi a társadalmi interakciókban konstruálódik (Zenker, 2018, 1–2.). A többségitől eltérő nyelv és az azon alapuló kultúra nem csupán egy-egy lényegű lehet az elkülönült identitással, de *megjeleníti* az azt használó közösséget. Gondoljunk a településnevekre. A település- és a földrajzi nevek használata a kisebbség nyelvén nyilvánvaló kifejezései a közösség autentikus létének az adott fizikai térben. Az autentikus létezés bizonyítékai pedig aláássák a többségi politikai mítoszokat, amelyek az elsőbbséget és felsőbbiséget igyekeznek sulykolni. Ezek a megfontolások indokolják a nyelvhasználat *kisebbségi jogként* történő védelmét.

A nyelvhasználat alapját képező nyelvek az emberiség kulturális örökségének részét képezik. Így a *nemzetközi kulturális örökségvédelem* tárgyai. 2003-ban született meg ugyancsak az UNESCO keretében az intellektuális szféra kincseit védő nemzetközi szerződés: *A szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló egyezmény*, amelynek a 2. cikk 2. pontja megállapítja, hogy a szellemi kulturális örökség: „többek között az alábbi területeken nyilvánul meg: a) szóbeli hagyó-

mányok és kifejezési formák, beleértve a nyelvet is, mint a szellemi kulturális örökség hordozóját... ” (UNESCO, 2010).

Az egyezmény szövege némileg furcsán a szóbeli hagyományokra és kifejezési formákra helyezi a hangsúlyt, amelyekbe csupán beleérti a nyelvet is mint a kulturális örökség hordozóját. Ami arra vezethető vissza, hogy a létrehozók között nem volt egyetértés abban, hogy a nyelvet közvetlenül a szellemi kulturális örökségbe sorolják. Az államok egy részét ugyanis félelemmel töltötte el, hogy a nyelv közvetlen megnevezése túl nagy jelentőséget biztosítana a kisebbségi nyelvek védelmének, sőt bizonyos államok arra a következtetésre jutottak, hogy ez a későbbiekben kiválási tendenciákhoz (!) vezetne (Blake, 2015, 189). Az államok kompromisszumként fogadták el az idézett megfogalmazást.

A *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája* preambuluma már 1992-ben kimondta a földrész tekintetében, „hogy Európa történelmi regionális vagy kisebbségi nyelveinek – amelyek közül néhányat az esetlegesen eltűnés veszélye fenyeget – védelme hozzájárul Európa kulturális gazdagságának és hagyományainak megővéséhez és fejlesztéséhez” (Európa Tanács, 1992).

TOVÁBBI ÉRVEK: SOKFÉLE KÖZÖSSÉG ÉS A JOGEGYENLŐSÉG

A kisebbségi nyelvi jogok politikai filozófiai indokolása visszavezethető az elkülönült nyelvű közösségeként való fennmaradás *önértékként* való elfogadására és az *egyenlőség* értelmezésére. A kisebbségi és így a kisebbségi nyelvi jogok indokolásaként ez a két elem már megjelenik az Állandó Nemzetközi Bíróság *Albániai kisebbségi iskolák* ügye kapcsán elfoglalt álláspontjában, amely a védelem lényegét a védett csoport sajátosságainak, hagyományainak és jellemzőinek megőrzése mellett az egyenlőségben látta (A Minority Schools-ügy, 1935).

Valóban sikerült-e azonban az eltérő nyelvet beszélő közösségek fennmaradásának önértékként való elfogadtatása? A kisebbségi nyelvi jogok gyakorlati végrehajtási nehézségeinek valódi oka, hogy Európában változatlanul él az ideológiai előfeltételezés, amely szerint az egynyelvűség a természetes és az elérendő és a fenntartandó állapot. A modern kor előtti társadalmak általában a hétköznapiakban többnyelvűek voltak, így az egynyelvűség a modern nemzetállam nagy áldozatok árán felépített normatív alkotásának tűnhet (Oeter, 2010, 141.).

Egy adott államban a domináns nyelvet beszélők anyanyelvhasználatához való joga a többségi nyelv hivatalos nyelv státuszában ölt testet, ami azt jelenti, hogy nyelvi jogaik nem fogalmazódnak meg kifejezett formában, hanem implicit nyelvi jogok (Andrássy, 1998, 35–48., 167–182.).

Az implicit nyelvi jogok indokolják az emberi és állampolgári jogegyenlőség közvetítő elve révén a nyelvi kisebbségek nyelvi jogait. Azaz, az *egyenlő emberi*

méltóság a kisebbségi nyelvi jogok politikai filozófiai, emberi és alkotmányjogi alapja. A többségi nyelvet beszélők implicit nyelvi jogai alapján a kisebbség nyelvi jogainak elismerése jelenti az egyenlőség valódi megvalósítását.

Jó néhány államban – kimondottan vagy kimondatlanul – ellentétes felfogást vallanak, amely szerint az egyenlőséget nem a kisebbségi nyelvi jogok garantálása, hanem a nemzeti, azaz a hivatalos nyelvhez való egyenlő hozzáférés hozza létre. Ezt a tételt eredetileg az alsó társadalmi osztályok tagjainak állami hivatali funkcióik betöltésére való képessége összefüggésében fogalmazták meg Franciaországban, a Nagy Forradalom kapcsán (Grégoire, 1794, 262.). Így tehát az asszimiláció azért lenne nyilvánvaló érdeke a kisebbségi nyelvet beszélőnek, mert mint állampolgár, egyenlő érvényesülési lehetőséget kap a politikai érvényesülésre és a hivatalviselésre.

Az előbbieket fényében a közhatalomban való részvétel a nyelvi asszimiláció függvényévé válik. Az állami nyelvpolitika fontos színterei az oktatás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás területe „mivel az ezekhez való *nyelvi* hozzáférés szabályozásán keresztül tudja az állam a *hatalom*hoz való hozzáférést befolyásolni, azaz bizonyos nyelvi csoportok – a nyelvi többség – hegemon pozícióját fenntartani” (Nagy, 2018, 47.). A modernizáció és a társadalmi felemelkedés (Joutard, 2007, 193.) csupán a többségi nyelven lesz lehetséges, és szükségképpen összekapcsolódik az asszimilációval. E mellett a kisebbségi nyelvek sok tekintetben láthatatlanná is válnak, mivel csupán a magánéletben használják őket.

A kisebbségi nyelvi jogok melletti érvelés a jogegyenlőség alapján nem a valódi nyelvi egyenlőség követelése. Ez tudniillik ebben az összefüggésben lehetetlen, hiszen nyelvi-kulturális értelemben az állam aligha lehet semleges, mivel a nyelvi szuverenitás az állami szuverenitás attribútumaként jelenik meg. E mellett az államiság és a szuverenitás új nyelveket hoz létre, a közelmúltban így született meg például a boszniai vagy a montenegrói nyelv. Elmondható, hogy a nyelvek száma megsokszorozódik, ha az államok száma nő, de fordítva ez nem igaz (Hobsbawm, 1997, 82.).

NEMZETKÖZI JOGI DILEMMÁK

A kisebbségek nyelvi jogai implicit, vagy másképp fogalmazva heteronóm és optimális esetben autonóm jellegűek is. A mindenkit megillető, általános emberi jogok lényegéből, diszkriminációmentes élvezetéből következnek, tehát emberi részjogok, azaz heteronóm nyelvi jogok. Autonómok viszont a kizárólag a nyelvi kisebbséghez tartozó személyeket megillető, külön megfogalmazott kisebbségi többletjogok.

Ami az első csoportot illeti, itt főként a kisebbségi nyelvnek a magánéletben történő szabad, hátrányos megkülönböztetésmentes használatához való jogról

van szó. Ezeket a jogokat implicite védi a magánélethez való jog, illetve a véleménynyilvánítás szabadsága. A kifejezés szabadságának része – a közéletre nem tartozó területeken – a nyelvi forma megválasztásának szabadsága is, amint azt az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a *Ballantyne, Davidson és McIntyre v. Kanada* ügyben megállapította (A Ballantyne-ügy, 1989). A hivatalos többségi nyelvet a kisebbségi nyelvhasználat terhére védelmező nyelvtörvények – így például legutóbb az ukrán – a magánéletben is korlátokat állítanak. Így ebben az esetben a nyelvi jogok jelentőségét a szabályozási pozícióba került többség zsarnokságától való védelem adja.

A védelem azonban automatikus módon nem terjed ki a közéletre. Így a *Cadoret v. Franciaország* ügyben az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága azt állapította meg, az a tény, hogy a panaszos francia bíróságok előtt nem használhatta a választása szerinti nyelvet, nem veti fel a véleménynyilvánítás szabadságának kérdését. Persze, a méltányos bírósági eljáráshoz való jogból eredő nyelvi garanciák megléte esetén (A Cadoret-ügy, 1988). Ugyanakkor az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága szerint a kisebbségi nyelvek közéleti használatának kifejezett tilalma, amikor annak feltételei a gyakorlatban fennállnak, megállapíthatóvá teszi a diszkriminációt, a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 26. cikke alapján, mondta ki a testület a *Diergaardt v. Namibia* ügyben (A Diergaardt-ügy, 1997).

Mindebből levonható a következtetés, a hátrányos megkülönböztetés megállapításához a közéleti nyelvhasználatot illetően nem elegendő a kisebbségi személyek anyanyelvhasználatának biztosításának hiánya, ahhoz kifejezett tilalomra van szükség.

A nyelvi jogok kisebbségi külön jogként történő kimondása szükségességének egyik oka az, hogy egy általános emberi jog részeként való felfogás *túl szűk* eredményre vezethet. Például, a méltányos bírósági eljáráshoz való jog része, hogy büntető vád esetén a vádlottnak értenie kell a procedúra nyelvén lezajló cselekményeket, s ezért joga van tolmácshoz. Ha azonban érti, beszél a nyelvet, erre sincs joga. Ahhoz, hogy joga legyen arra, hogy ebben az esetben is az eljárást részben vagy egészben az ő nyelvén folytassák le, külön kisebbségi nyelvi jogokra van szüksége. A másik ok pedig az, hogy a többségi állam jogalkalmazói hajlanak arra, hogy kifejezett rendelkezés híján *ne értsék bele* egy általános emberi jogba annak kisebbségi nyelvi részjogát.

Illusztrációként csupán egyetlen ügyet ismertetek. A *Ciprus v. Törökország* ügy arra példa, hogy az általános emberi jogok szükségszerű kisebbségi nyelvi részjogát a nemzetközi ellenőrző testületek sem mindig ismerik el. Törökország 1974-ben elfoglalta Ciprus északi részét, ahol létrejött az Észak-ciprusi Török Köztársaság. Ez az egyébként csupán Törökország által elismert új állam engedélyezte ugyan a görög tannyelvű alapfokú iskolák működését, de betiltotta az ilyen középiskolákat. Azok az ott élő görög diákok, akik folytatni kívánták

a tanulmányaikat, azt csak török vagy angol tannyelvű középiskolában tehették meg. Az ügy tárgya az volt, hogy vajon Törökország – amely az Emberi Jogok Európai Bírósága szerint tényleges ellenőrzést gyakorolt a terület felett – megsértette-e a görög diákok tekintetében az *Emberi Jogok Európai Egyezményé*hez fűzött Első Kiegészítő Jegyzőkönyv 2. cikkét, amely az oktatáshoz való jogot védi.

A Bíróság elvi élel kimondta, hogy a Kiegészítő Jegyzőkönyv 2. cikke nem határozza meg azt a nyelvet, amelyen az oktatáshoz való jogot tiszteletben kell tartani. Következésképpen, az oktatáshoz való jognak nem része az anyanyelven történő tanuláshoz való jog. Végül is a bíróság arra a következtetésre jutott a bizottság nyomán, hogy az észak-ciprusi hatóságok eljárása úgy tekinthető, mint amely hatásában a jog lényegének a megtagadását jelenti, mivel a diákoknak délre, a sziget görög részébe kellett utazniuk, hogy ott folytassák tanulmányaikat. Amint az ügy egyik elemzője helyesen rámutat (Paz, 2013, 199–200.), a bíróság nem a görög nyelv iránti tisztelet, nem az anyanyelven történő oktatás elismerése, hanem az ügy sajátos körülményei miatt döntött így, amint maga is megállapította, a bíróságnak tekintettel kellett lennie arra, hogy a panaszt megerősítette a sérülékeny politikai kontextus (A Cyprus-ügy, 2001).

Az egyértelművé tévő döntés híján azonban mindenképpen szükség lenne a kisebbségi nyelvi jogok autonóm módon történő megfogalmazására, kifejezett garantálására, különösen, ha a közélet területén élvezett emberi jogokról van szó, így a bírósági, illetve a közigazgatási eljárásokat vagy a közoktatást illetően. Ennek az igénynek a jelenlegi nemzetközi jogi szabályozás azonban csupán töredékesen felel meg, noha a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek nyelvi jogai látszólag széles körben védettek a nemzetközi jogban. A védelem az *Emberi jogok egyetemes nyilatkozata* 2. cikkével kezdődik, amely tiltja az ilyen alapon történő hátrányos megkülönböztetést. Ide tartozik például a *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* 19. cikkének 2. bekezdése, amely a véleménynyilvánítás részeként vagy a 27. cikke, amely kifejezett kisebbségi jogként védi. A nyelvi alapú diszkriminációt tiltja az *Oktatásban alkalmazott hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelemről* szóló UNESCO-egyezmény, csakúgy, mint az *Emberi jogok európai egyezménye* 14. cikke, amelynek 10. cikke, a véleménynyilvánítás szabadsága részeként is védi a kisebbségi nyelvhasználatot. Ha azonban a nemzetközi jogilag nem kötelező, ajánlási formában létező forrásokat is számba vesszük, azok terjedelme már 2003-ban közel ötszáz nyomtatott oldal volt (Medgyesi, 2003).

A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak védelme a kötelező nemzetközi jogban, amint ezt az előbbi példák is igazolják, többnyire közvetett, vagy a nyelvi alapú diszkrimináció tilalma vagy a véleménynyilvánítás szabadsága útján történik. Azokban az esetekben, amikor nemzetközi jogilag kötelező szabályokról van szó, a közvetlen védelem meglehetősen gyenge normatív erővel rendelke-

zik, vagy a belőle levezethető állami kötelezettség meglehetősen homályos, bizonytalan. A *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* 27. cikke szövegéből még az sem derül ki egyértelműen, hogy a kisebbségi személyek nyelvhasználati joga a magánélet mellett a közéletre is kiterjed-e. Az *Európa Tanács Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménye* 10. cikkének 1. bekezdése elismeri (de nem biztosítja) a kisebbségi nyelvhasználat jogát mind magánbeszélgetésben, mind nyilvánosan (nem állami szervek előtt) szóban és írásban. 2. bekezdése csupán állami erőfeszítéseket ígér a közigazgatási nyelvhasználat tekintetében. A 3. bekezdés pedig egyszerűen olyan garanciát biztosít a büntető eljárás alá vont kisebbségi személy anyanyelvhasználatát illetően, amely egy ilyen helyzetbe került külföldi turistát is megillet. A 14. cikkének 2. bekezdése alapján a többségi állam abban számos, nemzetközi jogilag biztosított kibúvót találhat a kisebbségi nyelv tanulása, illetve főként az azon való tanulás jogának a gyakorlatban történő nem érvényesítésére. (Ezeket a problémákat a végrehajtás ellenőrzése felett őrködő Tanácsadó Bizottság egyébként kitűnő tematikus kommentárja sajnos nem eliminálhatja, Thematic Commentary No 3.)

(A cikk felhasználja, illetve néhány kérdésben továbbgondolja a szerzőnek *A nyelvi jogok elméleti kérdései és a nemzetközi védelem problémái* című, több mint kétszeres terjedelmű tanulmányát, Kardos, 2021.)

JOGI HIVATKOZÁSOK

- A Ballantyne-ügy (1989): Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada, 358/1989 and 385/1989
 A Cadoret-ügy (1988): Cadoret and Le Bihan v. France (Communication No. 323/1988: CCPR/C/41/D/323/1988)
 A Cyprus-ügy (2001): Cyprus v. Turkey, ECHR appl. 25781/1994, judgment 10 May, 2001
 A Diergaadt-ügy (1997): J.G.A. Diergaadt et al. v. Namibia (Communication No. 760/1997), CCPR/C/69/D/760/1997
 A Greco-Bulgarian-ügy (1930): Greco-Bulgarian “Communities” PCIJ, 1930, Advisory Opinion, Ser. B. No.17
 A Manitoba-ügy (1985): Manitoba Language Rights, (Canada) ISCR 721 (1985)
 A Minority Schools-ügy (1935): Minority Schools in Albania. 1935 PCIJ (ser. A/B) No. 64. (April 6)
 Európa Tanács (1992): *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája*. <https://bit.ly/3KeRS9X>
 Thematic Commentary No 3, *The Language Rights of Persons Belonging to National Minorities under the Framework Convention*, ACFC/44DOC(2012)001 rev.
 UNESCO (2010): *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. – *Egyezmény a szellemi kulturális örökség védelméről*. <http://szellemikulturalisorokseg.hu/doks/egyezmény.pdf>

IRODALOM

- Andrássy Gy. (1998): *Nyelvi jogok*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/andrassy-nyelvi-jogok-jpte-pecs-1998-4831>
- Blake, J. (2015): *International Cultural Heritage Law*. Oxford: Oxford University Press
- Bourdieu, P. (1991): *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press
- Grégoire, H. abbé (1794): *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*. In: Hobsbawm, E. J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas Kiadó
- Hobsbawm E. J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest: Maecenas Kiadó
- Joutard, Ph. (2007): Kiszélesedik a tudás, átalakul a kultúra. In: Duby, G. (szerk.): *Franciaország története II. Az új idők 1852-től napjainkig*. Budapest: Osiris Kiadó, 139–158.
- Kardos G. (2021): A nyelvi jogok elméleti kérdései és a nemzetközi védelem problémái. In: Kajtár G. – Sonnevend P. (szerk.): *A nemzetközi jog, az uniós jog és a nemzetközi kapcsolatok szerepe a 21. században. Tanulmányok Valki László tiszteletére*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 219–232.
- Mátrai L. (1938): *Modern gondolkodás*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, http://real-eod.mtak.hu/7793/2/MTA_Konyvek_113327.pdf
- Medgyesi E. (ed.) (2003): *Vade-Mecum. A Guide to International Documents on Lesser-Used Languages of Europe. (EBLUL Documents 4)* Brussels, EBLUL/BELMR, 2003
- Nagy N. (2018): A nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak aktuális helyzete az Európa Tanács intézményei tevékenységének tükrében. *Pro Minoritate*, 27, 3, 47–70. <https://prominoritate.hu/wp-content/uploads/2019/05/ProMino-1802-04-Nagy-1.pdf>
- Oeter, St. (2010): Mehrsprachigkeit als Last oder Bereicherung? In: Vogt, M. T. – Sokol, J. – Bingen, D. et al. (Hrsg.): *Minderheiten als Mehrwert. (Shriften des Collegium Pontes)* Frankfurt am Main: Peter Lang, 139–158. https://kultur.org/wordpress/wp-content/uploads/OETER_CP_6_MEHRSPRACHIGKEIT_101026.pdf
- Paz, M. (2013): The Failed Promise of Language Rights: A Critique of the International Language Rights Regime. *Harvard International Law Review*, 54, 1, 157–218. <https://bit.ly/3NP5FWG>
- Pupavac, V. (2006): Language Rights in Conflict and the Denial of Language as Communication. *The International Journal of Human Rights*, 10, 1, 61–78. DOI: 10.1080/13642980500386123
- Zenker, R. (2018): Language and Identity. In: Callan, H. (ed.): *The International Encyclopedia of Anthropology*. New York: John Wiley and Sons, 1–7.